

Nizami Gəncəvi və Sənai Qəznəvi

Zəhra Allahverdiyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Annotasiya. Orta əsrlərdə sufi mistikləri insanları iki qismə bölürdü. İlahi başlanğıca yaxın olan insanlar, yəni müqəddəslər və maddi dünyanı olduğu kimi qavrayan adi insanlar. İlk başlanğıc ideyaya, yəni Allaha bağlı olanlar – peyğəmbərlər, imamlar, sufi şeyxləri, filosoflar - bir sözlə, ruhi təkamül keçmiş olan insanlar aid edilirdi. Adi insan Həqiqət olan Allaha çatmaq üçün ruhu təkamüldən keçməli, sufizmin 4 mərhələsini başa vurmaqla kamilləşmə yolu ilə İlk ideyaya qovuşma imkanı əldə edə bilərdi və burada sufi şeyxləri, mürşidlər mühüm rol oynayırdılar. Tədqiqatçılar Nizami Gəncəvinin sələfləri və “Sirlər xəzinəsi” əsərinin yazılı mənbələri sırasında Sənai və onun “Hədiqətül-həqayiq” əsərini ön plana çəkirlər. Şairin özünün də işarə etdiyi kimi, o, Sənainin “Hədiqətül-həqayiq” əsəri ilə tanış olmuşdur. Lakin Nizami öz sələfinin qatı mistik dünyagörüşü və əsərindəki sufi traktatlarına xas ağır moizə və simvolik üslubdan vaz keçmiş, dərin əxlaqi-fəlsəfi məzmunlu, həyati əhəmiyyətli və ideyaları ilə yeni olan fərqli bir əsər ortaya qoymuşdur. Nizami Gəncəvinin didaktik üslubu Azərbaycan poeziya məktəbi ənənələrinin yüksək bədii-fəlsəfi məzmunlu davamıdır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Sənai Qəznəvi, “Sirlər xəzinəsi”, “Hədiqətül-həqayiq”

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.12.2021; qəbul edilib – 30.12.2021

Nizami Ganjavi and Sanai Qaznavi

Zahra Allahverdiyeva

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Abstract. In the Middle Ages, Sufi mystics divided the world into two parts. People who are close to the divine beginning, that is, saints and ordinary people who perceive the material world as it is. The first idea, that is, those who are attached to God - prophets, imams, Sufi sheikhs, philosophers - in short, people who have undergone spiritual evolution. In order to reach God, the Truth, the common man had to go through an evolution of the soul, and by completing the four stages of Sufism, he could gain the opportunity to attain the First Idea through perfection, and Sufi sheikhs and murshids played an important role here. Among the predecessors of Nizami Ganjavi and the written sources of “Makhzanul-asrar”, researchers highlight Sanai and his work “Hadiqatul-haqayiq”. As the poet himself pointed out, he got acquainted with Sana'i's “Hadiqat al-Haqiq”. However, Nizami abandoned the strict mystical worldview of his predecessor and the heavy sermons and symbolic style typical of the Sufi treatises in his work, and created a different work with a deep moral and philosophical content, vital and new in its ideas. Nizami Ganjavi's didactic style is a continuation of the traditions of the Azerbaijani school of poetry with a high artistic and philosophical content.

Keywords: Nizami Ganjavi, Sanai Ghaznavi, “Makhzanul-asrar”, “Hadikatul-haqayig”

Article history: received – 18.12.2021; accepted – 30.12.2021

Giriş / Introduction

Nizami Gəncəvi irsinin qaynaq tapdığı və birbaşa bağlı olduğu tarixi-fəlsəfi və ədəbi mənbələrin öyrənilməsi işi XX əsrdən başlayaraq bir sıra alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Mənbəşünaslıq probleminin çoxşaxəli istiqamətlərindən biri də Nizami Gəncəvi yaradıcılığının dövrün sufi poeziyası ilə əlaqələrinin araşdırılmasıdır. Tədqiqatçılar Nizami Gəncəvinin sələfləri və “Sirlər xəzinəsi” əsərinin yazılı mənbələri sırasında Əbdülməcd Məcdid ibn Adəm Sənai Qəznəvi (1081-1131) və onun “Hədiqətül-həqayiq” əsərini ön plana çəkirlər.

Məlumdur ki, Sənainin əsəri sufi təriqətinin ideologiyasını geniş əks etdirən irihəcmli bir əsərdir. Orta əsrlərdə sufi mistikləri dünyanı tanıma dərəcəsinə görə insanları iki qismə bölürdülər. İlahi başlanğıca yaxın olan insanlar, yəni müqəddəslər və maddi dünyanı olduğu kimi qavrayan adi insanlar. İlk başlanğıc ideyaya, yəni Allaha bağlı olanlar – peyğəmbərlər, imamlar, sufi şeyxləri, filosoflar - bir sözlə, ruhi təkamül keçmiş olan insanlar aid edilirdi. Adi insan Həqiqət olan Allaha çatmaq üçün ruhu təkamüldən keçməli, sufizmin 4 mərhələsini başa vurmaqla kamilləşmə yolu ilə İlk ideyaya qovuşma imkanı əldə edə bilərdi və burada təriqət başçıları olan sufi şeyxləri, mürsidlər mühüm rol oynayırdılar. Sənainin “Hədiqətül-həqayiq” əsəri sufizmin ruhi təkamülünün mərhələlərinə həsr olunmuş didaktik traktatdır.

Nizami Gəncəvinin özünün də işarə etdiyi kimi, o, Sənainin “Hədiqətül-həqayiq” əsəri ilə tanış olmuşdur. Lakin Nizami öz sələfinin qatı mistik dünyagörüşü və əsərindəki sufi traktatlarına xas ağır moizə və simvolik üslubdan vaz keçmiş, dərin əxlaqi-fəlsəfi məzmunlu, həyati əhəmiyyətli və ideyaları ilə yeni olan fərqli bir əsər ortaya qoymuşdur. Nizami Gəncəvinin didaktik üslubu Azərbaycan poeziya məktəbi ənənələrinin yüksək bədii-fəlsəfi məzmunlu davamıdır.

Əsas hissə / Main Part

Məlumdur ki, sufizmin vəhdətül-vücuda fəlsəfəsinin əsası olan Allahın maddi aləmdə təcəllası iki nəhəng qrup simvollar sistemində özünü göstərir:

1. İlahi varlığı təmsil edən, Allaha və müqəddəslərə aid adlardan ibarət simvollar sistemi. Elmi ədəbiyyatda bu qrupu fəlsəfi simvollardan fərqləndirərək, ayrıca “dini simvollar” da adlandırırırlar.

2. Vəhdətin açıqlanmasına yönəldilmiş, maddi dünyada ilahi bəyanı, isbatı bildirən simvollar.

Gördüyümüz, toxunduğumuz, bizə aşkar olan dünyada hər şey o gizləndən (Allahdan) xəbər verir. Allahın ən gözəl, mükəmməl, sevə-sevə yaratdığı varlıq isə insandır. İslami sufizmdə insan və onun kamilliyi, gözəlliyi çox yüksək mərtəbəyə qaldırılır. Dünya humanist fikrin inkişafı tarixində bu mərhələnin müstəsna rolu vardır.

Sənainin “Hədiqətül-həqayiq” əsəri müqəddimə və 10 fəsildən ibarət olsa da, hər bir fəslin özü çoxsaylı hissələrə bölünür. Əsərin təkə tövhidə həsr olunmuş hissəsi 90 fəsildən artıqdır və ayrı-ayrı geniş babları əhatə edir. “Tövhid” adlanan fəslin bablarına – tövhid, mərifət, vəhdət və əzəmətinin şərh, saflaşma mərhələsi haqqında, qəlbin tərbiyəsi, eşqin işığı, yüksəkliyin dərk olunması və mənəvi keyfiyyətlər, pis niyyətlərin hüdudu haqqında təmsil, dərəcələr haqqında, mühafizə və nəzarət haqqında, zəkat verən xalq haqqında təmsil, hikmət və Raziqin¹ ruzisinin səbəbi, hidayət haqqında, valideyni ilə mübahisə edən uşaq haqqında təmsil, uşaqların zinəti, Yaradan, sünnə² və qüdrət haqqında, qüdrətə təzim, əcz,³ biniyazi,⁴ fəqr, dünyanın keçiciliyi, fəqrlik məqamına ucalmış şəxsiyyətin keyfiyyətləri haqqında və sair didaktik moizələr daxildir.

¹ Raziq – ruzi verən Allah nəzərdə tutulur.

² Sünnə – qayda-qanun

³ Əcz – insanın Allah qarşısında aciz olduğunu bildirir.

⁴ Biniyazi – insanın Allahdan başqa kimsədən asılı olmamasını bildirir.

Təkcə bu bölgüdə əsərin sufizmin mərhələ və pillələrinə həsr olunmuş sufi traktatı olduğunu və Nizami Gəncəvi əsərindən fərqləndiyini ortaya qoyur.

Sənai Qəznəvinin fəlsəfi-didaktik görüşləri sırf təriqətə xidmət edir və ideya-poetik üslub baxımından Nizami Gəncəvi əsərindən sönmükdür. Sənai sufizmin böyük ideoloqu olmaqla, didaktik təhkiyə üsulu ilə sufizm təriqəti haqqında öz biliklərini və dünyagörüşünü təbliğ etmişdir.

Nizami Gəncəvi isə özünün “Sirlər xəzinəsi” poemasını özünəməxsus novatorluqla işləmiş, məqalət və novellaları mütənasib və orijinal olan bir əsər yaratmışdır. Nizami yaradıcılığının mühüm cəhəti onun novatorluğu və məqsədyönlü ideya istiqamətində idi. Nizami ilk dəfə olaraq “Məxzənül-əsrar” əsərində “varlıq tacında ən qiymətli gövhər” olan insanın problemlərini - həyatını, əxlaqını, fiziki və ruhani kamilliyini şərtləndirən məsələləri, ictimai ədaləti, bəşəri bərabərliyi ön plana çəkdi. Ədalətli səhliğin əsas xarakterik cəhətlərinin açıqlanması, hökmdarları davamlı şəkildə ədalətə dəvət olunması, insanın ictimai azadlığının təbliği Nizami sənətinə xas xüsusiyyətdir. Azərbaycan alimi R.Azadənin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “Hədiqətül-həqaiq”də “Sirlər xəzinəsi”ndə olan siyasi kəsər yoxdur” [1, s.32].

Bununla belə, “Sirlər Xəzinəsi”ndə olduğu kimi, “Hədiqət-ül-həqaiq”də də pis əməllərə aludə olanların tezliklə bu əməllərdən üz döndərüb tövbə etməyinin lazım olduğu təsvir edilir. Sənaiyə görə, ən pis, zalım adam öz əməllərindən tövbə edib, haqq yolunu tutmayanlardır. Şair sufizmin ilahi vəhdət ideyasını əsas götürmüş, irfani elmlərdən, Qurandan faydalanmışdır. Allahın ağılla dərk olunmadığını, onu vəhm və hissə duymaq mümkün olmadığını göstərən şair yazır:

احدست و شمار از او معزول

صمدست و نیاز از او مخذول

آن احد نی که عقل داند و فهم

[3] و آن صمد نی که حس شناسد و وهم

(O) Əhəddir və hesab Ondandır.

(O) Səməddir və niyaz ondandır.

Əql və fəhm ilə Əhədi tanımaq olmaz.

Hiss və vəhm ilə Səmədi tanımaq olmaz.

Nizaminin “Sirlər Xəzinəsi”ndə qoyulmuş zülmə etiraz, ədalət tələbinin əksinə olaraq, Sənai öz əsərində səbr fəlsəfəsinə üstünlük verir, insanın bütün zülm, əziyyət və məhrumiyyətlərə dözməsini tövsiyə edir. Sənaiyə görə, insanın öz güzəranı üçün çalışması, mübarizə aparması əbəddir, çünki, insan dünyaya gələndə, onun ruzisi Allah tərəfindən verilmişdir:

از خیال محال دست بدار

تا بدان بارگه بیابی بار

اندرین بحر بیکرانه چو غوک

[3] دست و پای بی بزنی چه دانم بوک

Boş xəyallardan əlini üz ki,

O bargahdan yük tapasan.

Qurbağa kimi sonsuz bəhrin içində,

Əl-ayağını döy ki, kitabdan nə bildim?

Nizamiyə görə, isə bu dünyada hər şey insan üçün xəlv olunmuşdur. Allah uca fələyin gözünü insanın üzünə, onun şərəfinə açmışdır. Dünyanın gözü olan insan qəlbindən pası silməli, gözəl və azad yaşamağa can atmalıdır.

Sənai öz əsərində mütəmadi şəkildə dünyanın pis və yaxşılıqdan, düz və əyrilikdən ibarət olduğunu və insanın bu fəna dünyadan üz çevirməsini təbliğ edir. O, insanı elm və əməl sahibi olmağa çağırır, ruh və can hikmətlərinə yiyələnməyi isə xüsusi tövsiyə edir:

كان سرای بقا برای تو است
وین سرای فنا نه جای تو است
نیست از بهر آسمان ازل
نردبان پایه به ز علم و عمل
بهر بالا و شیب منزل را
[3] حکمت جان قوی کند دل را

*O dirilik sarayı sənin üçündür
Və bu fəna saray sənın yerin deyildir.
Əzəl asımanına yetmək üçün,
Elm və əməl nırdıvanından başqa dirək yoxdur.*

Nizamiyə görə, insan heç vaxt mövcud vəziyyətlə kifayətlənməməli, öz yaşayışı və güzəranı uğrunda mübarizə aparmalıdır. Əmək insan cəmiyyətinin əsasıdır. Bütün çətinliklərdən qurtulmaq və səadətə qovuşmaq üçün əməklə məşğul olmaq, xidmət göstərmək insanın ali vəzifəsidir. Göründüyü kimi, bir sıra cəhətlər “Sirlər xəzinəsi”ni “Hədiqət-ül-həqaiq”dən tamamilə fərqləndirir. Sənai mərifət fəlsəfəsinin nəzəriyyəsinə təbliğ edirsə, Nizami bu fəlsəfənin nəticələrini real həyati hadisələr vasitəsi ilə tərənnüm edir. Bununla belə, “Hədiqət-ül-həqaiq” əsərinin didaktik hissələri və hekayələrdə ədalətin qorunması və zülmə qarşı şairin etirazları xüsusi yer almışdır. Əsərə daxil edilmiş bir hekayədə nəql olunur:

کرد روزی عمر به رهگذری
سوی جوقی ز کودکان نظری
همه مشغول گشته در بازی
کرده هر یک همی سرافرازی
هریکی از پس مصارعتی
بنمودی ز خود مسارعتی
برکشیده برای خط و ادب
جامه از سر برون به رسم عرب
چون عمر سوی کودکان نگرید
حشمتش پرده طرب بدرید
کودکان زو گریختند به تفت
جز که عبدالله زیبر نرفت
گفت عمر ز پیش من به چه فن
تو بنگریختی بگفتا من
چه گریزم ز پیشت ای مُکرم
نه تو بیدادگر نه من مُجرم
نزد آنکس که دید جوهر خود
چه قبول و چه رد چه نیک و چه بد
میر چون جفت دین و داد بود
[2, s.87] خلق را دل ز عدل شاد بود

(Bir gün Ömər yolda gedərkən, çoxlu uşaq olan yerdən keçirdi. Uşaqların hamısı oyuna məşğul idi. Hamısı bir-birilə qürurlanırdı. Uşaqlara tərəf baxmadan oradan keçən Ömər, öz əzəmətli görünüşü ilə onların şadlıq pərdəsini yırtdı. Uşaqlar ondan qaçıb gizləndilər. Təkcə Abdulla Zübüirdən başqa hamısı qaçıb getdi. Ömər dedi: Bu nə fəndir ki, mənə qarşımdan qaçmadın? O, dedi: “Mən niyə sənə qabağından qaçım, ey kərəm yiyəsi! Nə sən zalımsan, nə mən günahkaram”. O kəsin yolunda ki, adam öz cövhərini görür, Nə qəbul, nə rədd ? Nə yaxşı, nə pis? Əmir din və ədalətlə cüt olsa, Xəlqin könlü ədalətdən şad olar)

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqayiq” əsəri həm məzmun, həm də ideyalarının rəmzlərlə ifadə olunması baxımından sufyanə bir əsərdir. Nizami Gəncəvi Şərq poeziyasının fəlsəfi-didaktik janrında modern yeniliklər etmiş, özünün yüksək yaradıcılıq istedadı və fərdi üslub keyfiyyətləri ilə fərqli bir sənət nümunəsi ortaya qoymuşdur.

Ədəbiyyat / References

1. Azadə R. Nizami Gəncəvi (həyatı və sənəti). Bakı, Elm, 1979
2. حدیقة الحقیقه و شریعة الطریقه ابوالمجد مجدود بن آدم سنائی غزنوی بهکوشش: دکتر علیمحمد صابری، رقیه تیموریان و بهزاد سعیدی
3. <https://ganjoor.net/sanaee/hadighe/>

Низами Гянджеви и Санаи Газневи

Захра Аллахвердиева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА. Азербайджан.

E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

Резюме. В средние века суфийские мистики разделяли людей на две группы: люди, приближенные к божественному Началу, т.е. святые, и простые люди, которые принимают материальный мир в его сущности. К идее божественного Начала, т.е. служения Аллаху относились пророки, имамы, шейхи-суфии, философы, одним словом, прошедшие духовную эволюцию. Простой человек для достижения Истины, т.е. Аллаха должен пройти духовную эволюцию, лишь тогда он сможет пройти 4 этапа суфизма путём достижения мудрости и получить возможность соединиться с начальной Идеей, в чём большую роль играли суфийские шейхи и духовные учителя-мюршиды. К ряду последователей Низами и на основе письменных источников его поэмы “Сокровищница тайн” исследователи прежде всего относят Санаи и его произведение “Хадигатиль-хагаи”. Как отмечено и самим поэтом, он был ознакомлен с этим произведением Санаи. Но Низами не принимал сугубо мистического мировоззрения Санаи и символического стиля произведений своего последователя, свойственного суфийским трактатам, и создал совершенно новое по своим идеям глубоко нравственно-философского содержания и жизненного значения произведение. Дидактический стиль Низами своим художественно-философским содержанием явился продолжением традиций азербайджанской поэтической школы.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Санаи Газневи, “Сокровищница тайн”, “Хадигатиль-хагаи”